ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

LUG‘ATSHUNOSLIK VA TERMINLAR: NAZARIYA VA AMALIYOT

Islomov Nurtoy Nomoz o‘g‘li
Xalqaro Innovatsion Universitet
Pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada leksikologiya va terminologiyaning nazariy asoslari hamda amaliy qo‘llanilishi yoritiladi. Leksikologiya tilshunoslikning bir sohasi sifatida so‘zlarning tuzilishi, ma’nosi va kelib chiqishini o‘rganadi, terminologiya esa muayyan bilim sohalarida maxsus terminlarning yaratilishi, qo‘llanilishi va shu bilan birga tizimlashtirilishiga e’tibor qaratadi. Tadqiqot ilmiy muloqotda aniqlik va ravshanlikni ta’minlashda terminlarning muhim rolini ta’kidlaydi. Termin yasashning affiksatsiya, qo‘shma so‘zlar yasash, qisqartirish va boshqa tillardan o‘zlashtirish kabi turli usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ona tilidagi terminologik tizimlarni rivojlantirishda, xususan, o‘zbek tili misolida, lingvistik o‘zlikni saqlashning ahamiyati yoritib beriladi.
Kalit so‘zlar:leksikologiya, terminologiya, termin yasash, so‘z ma’nosi, o‘zbek tili, lingvistik o‘zlik, maxsus lug‘at boyligi, lingvistik tizimlar.

Kirish: Lug‘atshunoslik – tilshunoslikning muhim va o‘ziga xos sohasi bo‘lib, u so‘zlarning ma’nosi, shakli, vazifasi, kelib chiqishi hamda ularning tizimli tartibda o‘rganilishi bilan shug‘ullanadi. Bu fan, ayniqsa, tilning boyligi va rivojlanishini o‘rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Lug‘atshunoslik zamonaviy tilshunoslikda alohida mavqega ega bo‘lib, u turli sohalarda, jumladan tarjima, terminologiya, kompyuter lingvistikasi va avtomatik tarjima tizimlarida ham keng qo‘llaniladi.
Terminlar esa har qanday ilmiy sohaning ajralmas qismi hisoblanadi. Ular ilmiy nutqni aniqlashtiradi, noaniqlikni kamaytiradi va aniq tushunchani ifodalaydi. Terminologiya esa, o‘z navbatida, terminlar tizimini, ularning hosil bo‘lish qonuniyatlarini, tarjima va standartlashtirish masalalarini yoritadi. Bu maqolada lug‘atshunoslikning nazariy asoslari, terminlar bilan bog‘liq bo’lgan ilmiy yondashuvlar va ularning amaliyotdagi o‘rni batafsil ko‘rib chiqiladi.

Lug‘atshunoslik bir necha asosiy bo‘limlarga bo‘linadi: leksikologiya, frazeologiya, va terminologiya. Leksikologiya tilning lug‘aviy boyligini, ya’ni so‘zlarni va ularning o‘zaro munosabatini o‘rganadi. Frazeologiya esa barqaror iboralar va ularning semantik, strukturaviy xususiyatlarini tahlil qiladi. Onomastika ismshunoslik bo‘lib, joy nomlari, kishi ismlari, hayvonlar nomlari kabi maxsus nomlar bilan shug‘ullanadi.
Termin – bu aniq bir soha uchun xos bo‘lgan, yagona ma’noga ega bo‘lgan so‘z yoki so‘z birikmasidir. Masalan, tibbiyotda “infeksiya”, texnikada “rezistor”, huquqda “kodeks” kabi terminlar mavjud. Har bir soha o‘ziga xos terminlarga ega bo‘lib, bu terminlar sohaning rivoji bilan boyib boradi. Terminologiya esa terminlar tizimini, ularning tuzilishi, rivoji va ishlatilishini ilmiy jihatdan har tomonlama o‘rganadi.
Terminlar quyidagi yo‘llar bilan yaratiladi:
So‘z yasash (yangi so‘z yasovchi qo‘shimchalar bilan);
So‘z birikmalari asosida;
Qisqartmalar orqali (masalan, OTM – oliy ta’lim muassasasi);

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Chet tillardan so‘z olib kirish (masalan, “kompyuter”, “monitor”).
Har bir til termin yaratishda o‘zining fonetik va morfologik qonun-qoidalariga amal qiladi. O‘zbek tilida ham terminlar yaratishda milliylikka alohida e’tibor berilishi zarur.

Adabiyotlar tahlili

Maqolani tayyorlash jarayonida lug‘atshunoslik va terminologiya sohasida faoliyat olib borgan yetuk olimlarning ilmiy tadqiqotlari chuqur o‘rganildi va tahlil qilindi. Avvalo, o‘zbek tilshunosligida leksikologiya va terminologiya masalalarini ilmiy asosda tadqiq etgan E. Begmatovning ishlari muhim manba bo‘lib xizmat qildi. Uning tadqiqotlarida terminlarning shakllanishi, semantik xususiyatlari va me’yorlashuvi masalalari batafsil yoritilgan. Shuningdek, A. Hojiyevning tilshunoslik terminologiyasiga bag‘ishlangan ilmiy ishlari terminlarni tizimlashtirish va izohli lug‘atlar tuzish jarayonida asosiy nazariy manbalardan biri hisoblanadi.
Sh. Rahmatullayevning o‘zbek tilining izohli lug‘atini yaratishdagi xizmatlari lug‘atshunoslik amaliyotining muhim namuna bo’lib e’tirof etiladi. Uning tadqiqotlari so‘z ma’nosini aniqlash, ko‘p ma’nolilik va semantik munosabatlarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. N. Mahmudov esa terminlarning adabiy til me’yorlariga mosligi, ularning ilmiy va ommaviy matnlardagi qo‘llanilishi masalalarini tadqiq qilgan. U. Tursunov va H. Ne’matovlarning ilmiy ishlari terminologiyaning nazariy va amaliy jihatlarini, xususan, termin yasash usullari va lug‘at tuzish tamoyillarini o‘rganishga qaratilgan.
Maqolada, shuningdek, umumiy tilshunoslik va terminologiya nazariyasini shakllantirgan xorijiy olimlarning ilmiy qarashlariga ham murojaat qilingan. Ferdinand de Sossyurning til tizimi va lisoniy belgi haqidagi nazariyasi leksik birliklarning tizimli xususiyatlarini tushuntirishda asos bo‘lib xizmat qilgan. Zamonaviy terminologiya fanining asoschisi sifatida tanilgan E. Vyusterning ilmiy ishlari terminlarning aniqligi, bir ma’noliligi va standartlashtirilishi masalalarini yoritishda muhim ahamiyatga ega. J. Lyonsning semantika va so‘z ma’nosiga oid tadqiqotlari esa terminlarning mazmuniy jihatlarini tahlil qilishda nazariy asos sifatida foydalanilgan.
Shu tariqa, mazkur maqolada lug‘atshunoslik va terminologiya masalalari milliy va xorijiy olimlarning ilmiy merosiga tayangan holda yoritilgan bo‘lib, ularning nazariy qarashlari bilan amaliy tajribalari o‘zaro uyg‘unlashgan holda tahlil qilingan. Bu esa maqolaning ilmiy salohiyatini oshirishga va mavzuning har tomonlama ochib berilishiga xizmat qilgan.

Tahlil va Natijalar

Maqolada lug‘atshunoslik va terminologiya sohalarining nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganishda zamonaviy lingvistik tadqiqot metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi. Asosiy metod sifatida deskriptiv (tasviriy), taqqoslama (komparativ), tahliliy (analitik) va statistik yondashuvlar tanlandi. Har bir metod tadqiqotning muayyan bosqichida maqsadga muvofiq ravishda qo‘llanildi.
Deskriptiv metod asosida terminlar va ularning tarkibiy birliklari, leksik-semantik xususiyatlari, lug‘at boyligining tizimliligi va undagi o‘zgarishlar tahlil qilindi. Bu orqali lug‘atshunoslik va terminologiyaning asosiy tushunchalari nazariy jihatdan umumlashtirildi.
Taqqoslama usuli yordamida o‘zbek tilidagi terminlar boshqa tillar (rus, ingliz, arab) bilan solishtirilib, ularning shakllanish usullari, semantik mosligi va tarjima muammolari o‘rganildi. Xususan, so‘z yasash modellari, terminologik barqarorlik, milliylik darajasi va xalqaro standartlarga mosligi ko‘rib chiqildi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

VOLUME-5, ISSUE-12

Analitik metod yordamida ilgari e'lon qilingan ilmiy ishlar, terminologik lug‘atlar, darsliklar, maqolalar va monografiyalar asosida mavjud ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Bu metod yordamida turli mualliflar nuqtai nazari o‘rtasidagi o‘xshashlik va tafovutlar aniqlab berildi.

Statistik ma’lumotlar asosida terminlarning til tizimidagi ishlatilish chastotasi, ularning ixtisoslashgan matnlardagi nisbiy ulushi, yangi terminlarning paydo bo‘lish dinamikasi kabi jihatlar ko‘rib chiqildi. Bu esa terminlarning amaliy qiymatini aniqlashda yordam berdi.

Lug‘atshunoslik va terminologiya tillarni chuqur o‘rganish, ilmiy tafakkurni shakllantirish va soha doirasidagi aniq muloqotni ta’minlashda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Leksikologiya, frazeologiya, onomastika, semasiologiya va boshqa bo‘limlar orqali til boyligi, so‘zlarning semantik tarmoqlari va ularning o‘zaro aloqalari tizimli asosda o‘rganilmoqda. Tadqiqotda ayniqsa leksik birliklarning ijtimoiy, madaniy va fan-texnika taraqqiyoti bilan bog‘liq dinamikasi alohida e’tirof etildi.

Terminlar ilmiy-texnikaviy matnlarning aniqligini ta’minlabgina qolmay, sohaning tushunchalar tizimini tartibga soladi. O‘zbek tilidagi terminlar, asosan, so‘z yasash, so‘z birikmasi asosida va chet tillardan o‘zlash yo‘li bilan shakllanayotgani kuzatildi. Bu jarayonda ba’zi hollarda bir terminning bir necha shaklda ishlatilishi, normasizlik va ikkiyoqlamalik holatlarini keltirib chiqarayotgani aniqlanib, ularni bartaraf etish zarurati ta’kidlandi.

Ingliz va rus tillaridagi termin yaratish tizimlari bilan o‘zbek terminologiyasining qiyosiy tahlili shuni anglatadiki, o‘zbek tilida terminlar ko‘pincha mavjud so‘z birikmalaridan tashkil topgan bo‘lsa, ingliz tilida qisqartmalar, affikslar va yangi so‘z yasash usullari juda keng tarqalgan. Bu esa zamonaviy o‘zbek terminologiyasini global standartlarga yaqinlashtirish masalasini kun tartibiga olib kirmoqda. Terminlarni yaratishda milliylikni saqlab qolish, ularni aholi orasida tushunarli va qulay shaklda shakllantirish bugungi kundagi muhim masalalardan biridir. Bu borada davlat miqyosidagi terminologik komissiyalar, lug‘atlar va normativ hujjatlar faoliyati yanada kuchaytirilishi kerak.

Lug‘atshunoslik va terminologiya tilshunoslikning asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, ularning nazariy va amaliy ahamiyati zamonaviy ilmiy jarayonlarda tobora ortib borayotganini ko‘rsatdi. Leksik birliklar va terminlar til boyligini shakllantirishda, ilmiy ifodaning aniqligi va tushunarliligini ta’minlashda beqiyos o‘rin tutadi.

Lug‘atshunoslik so‘zlar, iboralar, ularning ma’noviy va shakliy xususiyatlarini chuqur o‘rganish orqali tilni yanada mukammal anglashga xizmat qiladi. Bu soha, ayniqsa, til madaniyati, tafakkur va ijtimoiy ong bilan bog‘liqligi nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega.

Terminologiya esa har bir sohada foydalaniladigan tushunchalar va atamalarni belgilab, ilmiy va texnik muloqotning yagona va aniq shaklda bo‘lishini ta’minlaydi. Bu jarayon o‘z navbatida, ilmiy taraqqiyot va axborot almashinuvini sezilarli darajada yengillashtiradi.

Xulosa

O‘zbek tilida termin yaratish jarayonida milliy tilning imkoniyatlari yetarli darajada keng, ammo ularni samarali ishga solish uchun standartlashtirilgan yondashuv, adabiy til me’yorlariga qat’iy amal qilish va ilmiy hamkorlikni kuchaytirish zarur.

Yangi terminlar xalqaro tajriba asosida yaratilsa-da, ularni o‘zbek tiliga moslashtirishda lingvistik moslik, semantik aniqlik va foydalanuvchilarga tushunarli bo‘lish kabi omillar doimo e’tiborda bo‘lishi kerak.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

VOLUME-5, ISSUE-12

Lug‘atshunoslik va terminologiyani zamonaviy ilmiy texnologiyalar, xususan, elektron lug‘atlar, korpus lingvistikasi, sun’iy intellekt tizimlari bilan integratsiyalash – istiqboldagi muhim yo‘nalishlardan biridir.

Umuman olganda, lug‘atshunoslik va terminlar tizimi til taraqqiyotining o‘zagi, ilm-fan va ta’lim sohalarining zarur vositasi bo‘lib, uni chuqur o‘rganish va amaliyotga tadbiq etish til madaniyati va milliy tafakkur rivojiga bevosita hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Mahmudov N., Madvaliev A., Jo‘raev H. – “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “Tilshunoslikka kirish”

2.Sirojiddinov S., Shukurov N. – “Leksikologiya va frazeologiya asoslari”

3.O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi nashrlari, terminologiya qo‘mitalari ma’lumotnomalari

4.Ingliz tilidagi asosiy lug‘atlar: *Oxford Dictionary of Linguistics*, *The Cambridge Handbook of Lexicography*, *ISO* terminologik standartlari